

ЛЕКСИЧНІ РЕГІОНАЛІЗМИ В ПЕРШОДРУКАХ П. КУЛІША

Традиційно чільне місце в історії формування української літературної мови на народній основі відводилося І. Котляревському, Г. Квітці-Основ'яненку й Т. Шевченкові. Натомість ім'я П. Куліша – «блискучого знавця української народної мови» [2: 383], «ідеолога і творця української літературної мови» [3: 148] – тривалий час несправедливо замовчувалося, а то й ігнорувалося. Донині мова видатного громадського і культурного діяча, прозаїка, поета, драматурга, перекладача, мовознавця, видавця й редактора не стала об'єктом докладного, системного вивчення. Так, досі не з'ясовано діалектну основу мови П. Куліша, в українській лексикографії немає спеціальних словників мови письменника, хоча створено словники мови творів Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, Л. Глібова, В. Стефаніка, А. Тесленка, а відтак донині немає належної оцінки ролі П. Куліша в становленні нової української літературної мови, зокрема й у формуванні її лексичного складу. Проте ще на поч. ХХ ст. М. Ф. Сумцов захоплено зауважив, що П. Куліш завдяки своєму українському походженню, завдяки численним подорожам по Україні змолоду виробив зразкову українську мову, назбирав багатий лексичний матеріал.

П. Куліш народився в 1819 р. на хуторі поблизу містечка Вороніж колишнього Глухівського повіту на Чернігівщині (тепер Шосткинський р-н Сумської обл.). Його дитинство та юність проходили в ареалі східнополіського діалекту. Хоча ареалогічного прочитання мови творів П. Куліша раніше не здійснювали, однак спостереження Ю. В. Шевельова, І. Г. Матвіяса, М. Є. Сиваченка, Т. І. Должикової дають свідчення про виразний вияв у мові письменника рідного йому східнополіського говору північного наріччя.

П. Куліш розпочав свій творчий шлях у той час, коли процес кодифікації нової української літературної мови був ще далекий від завершення, отже, у мові письменника важко розмежували загальнолітературні та діалектні елементи. До того ж слід мати на увазі, що П. Куліш із 40-х років, вивчаючи народну мову під час етнографічно-фольклористичних мандрів по Правобережній Наддніпрянщині, «практично до кінця життя всотував лексичне багатство української мови, і то в різних діалектах, зокрема галицькому, занотовуючи цікаві слова до записників» [2: 88]. Сьогодні, на відстані півтори сотні років, важко встановити, що було запозичено з інших діалектів, адже за цей час у них сталися певні зміни, особливо лексичні. Те, чого немає в східнополіському говорі, могло бути раніше, а те, що ми тепер визначаємо як говіркове, за життя П. Куліша могло таким і не бути.

Як дослідив І. Г. Матвіяс, у мові творів П. Куліша багато лексичних діалектизмів питомого мовного довкілля. Серед них науковець називає, наприклад, такі: *вонпити* 'сумніватися', *діловання* 'паркан', *закопотіти* 'затопотіти', *трусá* 'метушня', *утеряти* 'втратити' тощо. За спостереженнями Ю. В. Шевельова, в епістолярії П. Куліша окрему групу становлять слова, позичені з російської мови або спільні з нею, що не були прийняті до літературної мови, але широко вживаються в селянській мові Лівобережжя: *годок*, *лучче*, *зум'ятися*, *напечатати*, *нельзя*, *любезний*, *случáй*, *стóить* тощо: «Часто він використовував їх як синоніми поруч слів, відмінних від російських і нормальних у новітній літературній мові, напр., «Грондський іще не весь *перетлумачений*, та ще і Костомаха не переглядів, чи так *переведені* технічні слова» (1847), або: «Коли надрукуєте, то 20 екземплярів *напечатайте* для ... Білозерського» (1847)» [4: 20].

Об'єктом нашого прочитання є першодруки: роман «Чорна рада» (1857), історичний «Хмельницина» (1861) та автобіографічний «Жизнь Куліша» (1868), нариси, оповідання «Орися» (1882), а також одне неприжиттєве видання 1909 р. – поема «Маруся Богуславка». Визначаючи діалектні, рідкісні та зархаїзовані слова, їх варіанти та значення в мові вищеназваних текстів, ми спиралися на такі лексикографічні праці: «Словарь української мови» Б. Д. Грінченка (далі – Словарь), «Етимологічний словник української мови», «Словник української мови» в 11-ти томах (далі – СУМ), «Великий тлумачний словник сучасної української мови»,

«Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.»; записи діалектного мовлення, свідчення сучасних діалектологічних джерел (АУМ).

Припускаємо, що до східнополіських лексичних регіоналізмів, їх значень та варіантів у мові творів П. Куліша на час їхнього написання насамперед можна віднести такі: *бахмат* ‘бойовий верховий кінь’; *завірюха* ‘сильний вітер із снігом’; *завсегда* ‘завжди’; *зачочити* ‘закотити’; *зуздріти* ‘побачити’; *лубка* ‘табакерка’; *настільник* ‘скатерть’; *непогідь* ‘негода’; *опасистий* ‘товстий, огрядний’; *семряга, сімряга, сіромяга* ‘одяг бідняка’; *стужка* ‘козуб, плетений із лози, де зберігають зерно, борошно’; *ушула* ‘стовп, до якого прикріплюються ворота; стовп у паркані, у паз якого вставляються дошки’; *ширїтвас* ‘чан’.

Одиничне *настїлник* ‘скатерть’ відбито в тексті «Орисі»: *Отъ же дївчата Орысіны несуть сорочки, шытыі рушыны, настїлныкы і всяке добро*. У реєстр «Словаря...» Б. Д. Грінченка *настїльник* увійшло з першочерговим покликанням на середньополіські говірки, а також вищенаведений контекст з мови П. Куліша та мовну практику часопису «Основа» (1862 р.), одним з редакторів якого, як відомо, був П. Куліш. СУМ подає *настїльник* в опорі на мову М. Коцюбинського, продовжувача мовної традиції, усталеної від часів Т. Шевченка та П. Куліша (СУМ, V, 201). Показово, що і спостереження П. Д. Гладкого над говіркою с. Блиставиця Гостомельського р-ну Київської обл. (20-ті роки ХХ ст.), і записи діалектної лексики Сумщини С. І. Дорошенка в говірках Буринського, Глухівського, Путивльського та Лебединського районів Сумської обл. (60-ті роки ХХ ст.) фіксують назву *настїльник* ‘скатерка’. За даними карти АУМ (Т. I, карта № 294), у говірках населених пунктів, найближчих до місця народження П. Куліша (с. Макове та с. Клишки Шосткинського р-ну) паралельно поширені *скатерть* і *настїльник*.

Одиничні *опасистий*, *стужку*, *ушули* та *ширїтвас* виявлено в тексті «Чорної ради»: *А ворота въ Череваня не прости, а державський. Замість ушуль, рублена башта; ширїтвась дігтю зуздрить, такъ і вскочить туди зъ сапъянцями; Пика широка, засмалена на сонці; самъ опасистий; узяли стужку съ калачами да й повели Кирила Тура до обїду*. Ці самі приклади до названих лексем пропонує Словник Грінченка, крім того, побутування номінації *стуга* підтверджують фольклорні тексти М. Номиса та свідчення з території слобожанських говірок;

ушула та *опасистий* – із східнополіського ареалу; *ширитвас* = *шерітвас* пропонує як рівноправні (Словарь, III, 55; IV, 221, 372, 496). І. Г. Матвіяс відзначає, що лексему *шерітвас* засвідчує мова творів Г. Квітки-Основ'яненка [1: 62]. Це спостереження підтверджує СУМ, оскільки, витлумачуючи *шерітвас*, покликається на мову цього автора (СУМ, XI, 444). У СУМ, як і в Словникові Грінченка, лексему *стуга* ілюструють записи М. Номиса (СУМ, IX, 798); *ушула* – контекст «Чорної ради» (СУМ, X, 542); *опасистий* – творчість М. Коцюбинського (СУМ, V, 703). У 90-х роках ХХ ст. Л. І. Дорошенко в говірках Баришівського та Броварського районів Київської обл. зафіксувала слово *стужка* як назву спеціального посуду для зберігання зерна. У записах С. І. Дорошенка відбито *решітвас* у значенні 'діжка з двома вухами' (с. Грузьке, Тростянецький р-н); *ушула* – 'стовп будівлі, на якому вкріплюються двері' (с. Ревутинці, Кролевецький р-н). Сам автор у доданому до твору словникові дає таке визначення: «*опасистий* – жирний, плотный; *ушули* – столбы в заборе; *ширитвас* – невысокая кадь».

У текстах «Чорної ради» та «Хмельнищини» чотири рази зафіксовано лексему *завсегда*: *на добре діло, добродію, завжди пора; се вже такъ завжди буває; завжди доводитця намъ та честь да слава; не завжди імъ про ту єдність кучили*; Словник Грінченка паралельно подає *завсегда* і *завсігда* із покликаннями на мову Г. Квітки-Основ'яненка, записи М. Номиса, словник Є. Желехівського, С. Недільського (Словарь, II, 22). У спостереженнях С. І. Дорошенка відбито *завсігда* (с. Русанівка, Липоводолинський р-н).

Першодруки «Чорної ради», «Хмельнищини» та неприжиттєве видання «Марусі Богуславки» відбивають 12 фонетичних варіантів лексеми *завірюха*, ужитої переважно в переносному значенні: *Нехай міщане де-чимъ и поживились одъ козаківъ у Польску заверуху; Хмельницький сей не самъ собою піднявъ на Польщу заверуху; Чи заверуха Її на дикі крила підхопила?* Різні фонетичні варіанти лексеми *завірюха* фіксує дожовтнева лексикографія: *заверуха* і *завируха* – у реєстрах словників Є. Желехівського, С. Недільського та Ф. Піскунова; як тотожні *заверуха* = *завірюха*, але тільки останній варіант підтверджує мова Т. Шевченка та записи М. Номиса – у Словникові Грінченка (Словарь, II, 15, 19); у СУМ відображено *завірюха*, причому контекст Панаса Мирного ілюструє пряме значення цього

слова, а мова пізнішого письменства, зокрема С. Васильченка, – переносне (СУМ, III, 51). У коментарях до некартографованих матеріалів АУМ відзначено, що в усіх говорах в значенні ‘снігопад з вітром’ найчастіше фіксується лексема *завірюха* в різних фонетичних варіантах; у значенні ‘погана погода’ в східнополіських говірках записано *непогідь* і *непогодь* (СУМ, III, 108, 109), які, ймовірно, були поширені тут і в другій пол. XIX ст., оскільки одиничну лексему *непогідь* відбиває мова автобіографічного нарису П. Куліша «Жизнь Куліша»: *під непогідь, зоставлено ёго разь, днівъ на пять у школі*.

Цікаво, що лексему *зуздрити*, зафіксовану в першодруках «Чорної ради», «Орисі» та «Марусі Богуславки»: *теперь нігде не зуздришишь; ширітвась дігтю зуздрить; зуздрієвъ на око; нігде не зуздрышишь; зуздрівши їх дорогу всі давали* – Словник Грінченка ілюструє тільки мовою П. Куліша та його «Записками о Южной Руси» (Словарь, II, 188). За спостереженнями І. Г. Матвіяса, лексему *зуздрити* засвідчує мова творів Г. Квіткі-Основ'яненка [1: 61]. СУМ ілюструє *зуздрити* мовою П. Гулака-Артемовського та І. Франка (СУМ, III, 729).

Засвідчені в українській мові в XVII ст. *семряги*, *семряжка* відбиває першодрук «Чорної ради»: *Запорозцю тиі сукна й блаватаси все одно, що й семряга; а ми сімряги мовчки латаємо; У простихъ сімрягахъ, а сорочки чорні, якъ сопуха; жупани перевернулись на семряги, семряги на кармазини*. Словник Грінченка фонетичні варіанти *семряга* = *семеряга* = *семиряга* = *сімряга* подає як рівноправні та ілюструє фольклорними текстами М. Номиса, П. Чубинського, В. Антоновича і М. Драгоманова (Словарь, IV, 113, 114, 127). Цікаво, що *семиряга*, *семеряга* та *семряга* включено в реєстр СУМ винятково в опорі на мову «Чорної ради» П. Куліша, а *семиряжка*, *семеряжка* та *семряжка*, крім цього тексту, засвідчено записами М. Номиса (СУМ, IX, 122). Слово *сіромяга* лексикографічно не підтверджене, проте П. Куліш уживає його тричі в «Чорній раді» та «Хмельнищині»: *изъ чимь батькомь разомь до війська у сіромязці йшовъ; Тоді вже поміжъ козацькими сіромязами почали кармазини сياتи; и що до войны у сіромязі ходили, то вже теперь въ саетахъ*. Незважаючи на метатезу, воно етимологічно пов'язане із *семрягою* (*семирягою*, *семерягою*), а ще більше з російським *сермяга* та польським *siermięga*. Схоже, що найближче *сіромяга* до

польського етимона. У сучасних східнополіських говірках відома номінація *симряга* (*симирияга*) на означення поганої (зношеної, драної одежі) (АУМ, III, 149).

У тексті «Марусі Богуславки» виявлено лексеми *бахмата*, *бахмати* та одиничні *заточи* й *лубкою*: *Сідай зо мною, на коня бахмата; Два бахмати, Гривасті ступаки ішли під ними; Заточи гармату, тату, на скалу крутую; Ченці осклабились і зуби скалять, Мов перед лубкою ведмідь кудлатий*. Словник Грінченка слово *бахмат* ілюструє двома прикладами з мови П. Куліша та визначає як ‘верховой конь (боевой?)’ (Словарь, I, 34); *заточити* ‘закотити’ подає із покликанням на народнопоетичний контекст («Ой де ж твої, Нечасенку, кованії вози? Під містом Берестечком *заточені* в лози») та етнографічні записи в ареалі середньополіських говірок (*Заточи* воза в клуню) (Словарь, II, 109); *лубка* – у значенні ‘табакерка’ без ілюстрацій, однак із вказівкою на територію поширення – Черн. губ. (Словарь, II, 379); так само, хоча й вагається, витлумачує це слово Ю. С. Романчук, упорядник львівського видання творів П. Куліша 1909 р.: *лубка = табакерка?* У сучасних західно- та середньополіських говорах лексема *бахмат* поширена як назва довгошерстого коня.

Отже, за часів П. Куліша лексеми *завсегда*, *зудріти*, *завірюха*, *настільник*, *семряга* і *сімряга*, *стуга* (або *стужка*), *ширїтвас* (або *решїтвас*) не були вузькодialeктними, хоча, можливо, рідкісним був фонетичний варіант *сіромяга*. До того ж *зудріти*, *завірюха*, *настільник* реалізувалися в мові пізнішого письменства. Імовірно, до східнополіських локалізмів треба віднести слова *бахмат*, *заточувати*, *лубка*, *непогідь*, *опасистий* та *ушула*.

1. Матвіяс І. Г. Роль слобожанського говору в мовотворчості Григорія Квітки-Основ'яненка // *Культура слова*. – 2008. – Вип. 70. – С. 57-62.
2. Нахлік С. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. – К., 2007. – Т. 2.
3. Огієнко І. І. Історія української літературної мови. – К., 1995.
4. Шерех Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах // *Пороги і Запоріжжя*. Література. Мистецтво. Ідеологія. – X., 1998. – Т. 2.